

بازتاب مفاهیم شیعی در مجله «درس‌هایی از مکتب اسلام» ۱۳۴۲-۱۳۵۷

محمد بن‌شاخه^۱ / سید علاء‌الدین شاهرخی^۲ / داریوش نظری^۳
تاریخ وصول: ۱۴۰۳/۰۹/۲۸ / تاریخ تصویب نهایی: ۱۴۰۴/۰۱/۲۴
(DOI): 10.22034/shistu.2025.2048451.2498

چکیده

تشریح مفاهیم شیعی در قالب گفتمانی منظم و هدفمند، موجب رشد و گسترش نگرش‌هایی خاص در سطح جامعه شده و مطبوعات در تقویت این قالب‌های اندیشه‌ای در ذهن مخاطبان نقش ویژه‌ای برعهده داشته‌اند. عقاید و تاریخ تشیع به مثابه بستری که در بردارنده مفاهیم شیعی بوده، ناظر بر شرایط جامعه و فضای تولید این‌گونه مضامین، همواره پیامدها و نتایج تازه‌ای در اختیار گذاشته است. پژوهش حاضر درصدد تبیین مفاهیم مندرج در یکی از مهم‌ترین مجلات حوزوی پیش از انقلاب با عنوان «درس‌هایی از مکتب اسلام» بوده و به خوانشی تازه از مفاهیم شیعی، ناظر بر شرایط سیاسی، اجتماعی و فرهنگی پانزده سال پایانی دوره حکومت پهلوی مبادرت کرده است. بدین‌روی برای روشن کردن اهداف تولیدکنندگان متون در مجله مذکور، از روش «تحلیل محتوا» و با رویکرد «توصیفی - تحلیلی» بهره برده و تحلیل داده‌های کمی مفاهیم پُرسامدی مانند «امام علی علیه السلام»، مهدویت، تقیه، سقیفه، غدیر، شعر و امامان، امامت، انتظار» و نیز مضامینی همچون «قیام فخر، علم امام، آیه ولایت و مباحله» را که تراز توجه نسبت به آنها کمتر بوده، در اختیار قرار داده است. یافته‌های کیفی نیز در سه محور بر پایه تلفیقی از مفاهیم پُرسامد و مضامین کم‌تکرار، مدلول‌های اعتقادی و تاریخی را با هدف ارتقای سطح درک مخاطبان ترویج کرده است. همچنین بینش سیاسی شیعه، مرزبندی عقیدتی و پاسخ به شبهات نیز ابعاد دیگر استنباط شده از اجماع وجه کمی و کیفی بوده که قابل پیگیری است.

کلیدواژه‌ها: مفاهیم شیعی، مطبوعات، تحلیل محتوا، حکومت پهلوی، انقلاب.

۱. دانشجوی دکتری تاریخ اسلام دانشگاه لرستان / m.benshaghte73@gmail.com

۲. استاد گروه تاریخ ایران دوره اسلامی دانشگاه لرستان (نویسنده مسئول) / shahrokhi.a@lu.ac.ir

۳. دانشیار گروه تاریخ اسلام دانشگاه لرستان / nazari.d@lu.ac.ir

مقدمه

مطبوعات در جهت‌دهی به کنش‌های اجتماعی، سیاسی و فرهنگی نقش مهمی برعهده دارند، به گونه‌ای است که برخی صاحب‌نظران همه تحولات سیاسی و اجتماعی را معلول این پدیده دانسته‌اند. (فرامرزی، ۱۳۴۹، ص ۴۷)

مطبوعات به‌مثابه ابزاری نوین در جهت اهداف خاصی طراحی و از آنها بهره‌برداری می‌شود و همواره نخبگان فرهنگی و سیاسی برای آگاه کردن اجتماع، عهده‌دار این رسالت بوده‌اند. بازخوانی متون دینی با قرائت شیعیانه، طیفی از اندیشوران حوزوی و دانشگاهی را به تأمل در ساختِ روایاتی سوق داده که علاوه بر اهداف متنوع نویسندگان، راهکارهایی نیز در اختیار قرار داده است.

مجله‌درس‌هایی از مکتب اسلام یکی از مجلات معتبر و معتدل حوزه علمی قم بوده که با هدف تبیین مفاهیم اجتماعی - سیاسی شیعی و نفی غیر مستقیم قرائت حاکم با بهره‌گیری از مضامین موجود در مذهب شیعه - که جایگزین اجتماعی داشته - و نیز آموزش گزاره‌های اسلامی - شیعی به وجود آمده است.

رویکرد مجله مذکور و روش هدفمند آن هنگامی بیشتر نمود پیدا می‌کند که دو مجله دیگر حوزه به نام‌های بعثت و انتقام را که بین سال‌های ۱۳۴۲ تا ۱۳۴۴ و در شمارگان محدود اجازه نشر یافتند و پس از آن تعطیل شدند، ملاحظه کنیم. رویکرد اصلاح‌طلبانه این دو مجله در صراحت بیان و نادیده گرفتن فضایی مناسب برای ترویج مفاهیم صریح انقلابی که از آموزه‌های شیعی الهام گرفته بودند، موجب گردید مجله درس‌هایی از مکتب اسلام علاوه بر انتقال مفاهیم مذهبی به اجتماع، برای آشنا ساختن مخاطبان با گزاره‌های دینی، پرچمدار حرکت گفتمان مخالف حکومت پهلوی و یگانه نهاد رسمی حوزه تلقی گردد و با تجربه حاصل از تعطیلی مجلات مذکور، روشی آرام و خزنده در انتقال مفاهیم خود برگزینند.

در مجله درس‌هایی از مکتب اسلام - که برای رعایت اختصار در این پژوهش، از این به بعد «مکتب اسلام» خوانده می‌شود - گزاره‌های مستندِ روایی از متون تاریخی که در بردارنده مضامین شیعیانه هستند، نمود داشتند؛ مسائلی مانند: رخداد عاشورا، جریان غدیر، مسئله غیبت، ظهور و انتظار در ارتباط با امام مهدی عج، نقش ایرانیان در پذیرش و ترویج شیعی، امامت و تقیه.

بازخوانی این مفاهیم شیعی در دوره پهلوی در این مجله هدف معینی را دنبال می‌کرد که می‌توان از تغییر بنیادین در حکومت و نیز تحول ساختاری آنها یاد کرد. مجله مکتب اسلام از همان آغاز کار، به صورت ماهانه منتشر می‌شد و تا سال ۱۴۰۲ نیز به فعالیت خود ادامه داد. بازه زمانی این پژوهش سال ۱۳۴۲-۱۳۵۷ را دربر می‌گیرد و به صورت گزینشی شش شماره در هر سال انتخاب گردیده که برای پرهیز از تکرار و اطناب، برابند کلی مجله در این شماره‌ها بازتاب داده شده است.

روش پژوهش

چهارچوبی که داده‌های تحقیق حاضر در آن تجزیه و تحلیل شده‌اند روش «تحلیل محتوا» است که در بیانی موجز می‌توان از آن به روش «تبدیل متن به عدد و سپس تجزیه و تحلیل اعداد به دست آمده ناظر بر شرایطی که متن در آن تولید شده» یاد کرد. به خاطر آنکه اساس کار این تحقیق بر روی مطبوعات صورت گرفته است، این روش به صورت تخصصی به علوم ارتباطات و تجزیه و تحلیل مطبوعات مربوط می‌گردد (محمدی مهر، بی‌تا، ص ۹). در روش مذکور داده‌ها به صورت کیفی و کمی واکاوی می‌شوند. رویکرد کمی با بهره‌گیری از تعداد کلمات به کار رفته در متن شکل می‌گیرد و رویکرد کیفی مبتنی بر روشی تفسیرگرایانه و توجه به چگونگی تفسیر، برداشت، تجربه و پدیدآمدن جهان اجتماعی است. (معروفی و یوسف‌زاده، ۱۳۸۸، ص ۶۶)

داده‌های این تحقیق نخست شمارش و سپس با بهره‌گیری از روش‌های آماری (مانند

درصدگیری) و نیز عنصر فراوانی جمع شده‌اند؛ بدین صورت که پس از محاسبه هر مفهوم، آن را ضرب در ۱۰۰ و تقسیم بر تمام مفاهیم پژوهش کرده و درصد آن واژه به دست آمده است. برای فهم بهتر مسئله، رویکرد کمی و نیز ارائه تحلیلی دقیق در بخش کیفی، از اشکال هندسی، جداول و نمودارها استفاده شده و نتیجه کلی که برابندی از پیوند نگرش کمی و کیفی بوده، به دست آمده است.

پیشینه

پیشینه تحقیق حاضر را بر مبنای دو مبحث «مفاهیم انقلابی - اسلامی و شیعی» در مطبوعات و نیز «بازخوانی مقوله دین در عصر پهلوی ناظر بر متون تاریخی» می‌توان بررسی کرد. جایگاه اساسی مفاهیم شیعی و اسلامی در مطبوعات، این‌گونه مضامین را در کانون توجه محققان قرار داده است. بازتاب مسائلی همچون اسلام سیاسی، ارتباطات دینی، مضامین پایداری و عاشورا کانون توجه پژوهشگرانی مانند حضرتی و قربانی،^۱ پیرهادی تواندشتی،^۲ اژدری،^۳ و جندقیان^۴ بوده است که پژوهش‌های خود را درباره مفاهیم مذکور در روزنامه‌ها و مجلات منتشر کرده‌اند.

۱. حضرتی، حسن و قربانی، حسینعلی (۱۳۹۵). تأثیر ایدئولوژی پهلوی بر رشد اسلام سیاسی (مطالعه موردی نقش کیهان و اطلاعات ۱۳۴۰-۱۳۵۷). پژوهش‌های انقلاب اسلامی، ۶(۲۰)، ص ۶۳-۸۲.

۲. پیرهادی تواندشتی، عطیه (۱۳۹۷). ارتباطات دینی در مطبوعات معاصر ایران (تحلیل محتوای روزنامه‌های کیهان و اطلاعات سال‌های ۱۳۳۵-۱۳۸۵ سیزده روز محرم). پایان‌نامه کارشناسی ارشد. به راهنمایی حسینعلی افخمی. تهران: دانشکده علوم ارتباطات دانشگاه علامه طباطبائی.

۳. اژدری، سعیده (۱۴۰۱). بررسی بازنمایی عاشورا و امام حسین علیه السلام در نشریات دینی عمومی دوره پهلوی دوم و نقش آن در انقلاب اسلامی (مطالعه موردی نشریه «آیین اسلام» و «خواندنی‌ها»). به راهنمایی سعید طاووسی مسرور. تهران: دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه علامه طباطبائی.

۴. جندقیان، فاطمه (۱۴۰۰). بررسی مضامین پایداری در مطبوعات سال‌های ۱۳۳۰-۱۳۵۷ با تکیه بر مجله «خواندنی‌ها». پایان‌نامه کارشناسی ارشد. به راهنمایی مهدی حیدری. دانشگاه یزد، پردیس علوم انسانی و اجتماعی.

مقوله «دین» در دوره پهلوی نیز توسط فرامرزی و محدثی^۱ فارغ از توجه به مطبوعات، در قالب ساختار فرایند شکل‌گیری و سیر تحول میدانی دینی در دوره محمدرضا شاه از نگاه جامعه‌شناختی بررسی شده است.

پژوهش پیش‌رو کوشیده است مفاهیم شیعی در مجله مکتب اسلام را از سال ۱۳۴۲-۱۳۵۷ واکاوی کند. بدین‌روی مفاهیم شیعی در این تحقیق به دو شاخه «تاریخ» و «عقاید» تقسیم شده و همزمان ناظر بر تحولات سیاسی و اجتماعی، در هر سال به‌دقت تبیین شده‌اند.

برای نگارش این مقاله از نود شماره مجله مکتب اسلام استفاده شده که به علت محدودیت درج کلمات، همه شماره‌ها در فهرست منابع نیامده‌اند.

تبیین موضوع

مسئله پژوهش حاضر تحلیل و بررسی مفاهیم ناظر بر اعتقادات و تاریخ شیعه امامیه از ماه‌های نخست سال ۱۳۴۲ تا انقلاب اسلامی ایران در بهمن ۱۳۵۷ در مجله مکتب اسلام است. بدین‌منظور این مجله به‌مثابه جلوه‌ای از یک تحول و تغییر آرام گفتمانی انتخاب شده است. هدف آن است که طی واکاوی محتوای این مجله، رهیافت‌های تازه‌ای استنباط گردد.

بررسی شبهات دینی، نقد تفکرات باستان‌گرایی، تبیین تحلیلی عقاید شیعی، توجه به تاریخ اسلام - به‌ویژه رخدادهای پس از رحلت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله که با بینش شیعه هماهنگ بوده - و نیز نگره‌های تاریخی و عقیدتی شیعی که از رهگذار آنها توجه به زمان حال مد نظر بوده، نوعی تولید متن آگاهانه و هدفمند را دنبال کرده است.

---

۱. فرامرزی، فاطمه و محدثی، حسن (۱۳۹۱). دین در ایران عصر پهلوی دوم (۱۳۳۰-۱۳۵۷). تهران: علم.

بررسی محتوایی مجله مذکور در بازه زمانی مد نظر، بیانگر نگاه به وضعیت موجود از چند بُعد است:

نخست. تبیین و آگاهی بخشی به مخاطبان؛

دوم. نگارش موضوعات بدیعی، همچون حکومت اسلامی و توجه به انگیزه‌های قیام عاشورا؛

سوم. گذار از اندیشه تحول در ساختار سیاسی به تغییر ساختاری در سال‌های منتهی به انقلاب از مفاهیمی عقیدتی (مانند تقیه و انواع آن) و نیز بهره‌گیری از سیره امام علی علیه السلام برای تحلیل وضعیت متشنج ماه‌های نزدیک به انقلاب؛

چهارم. بیان صرف آموزه‌های کلامی - تاریخی برای آگاهی مخاطبان و دفاع از بینش شیعه با رد شبهات.

این همه حکایت از تنوع مباحث و تکثر گفتمانی در مجله مذکور دارد.

۱. نگاهی به مجله «مکتب اسلام»

پی‌ریزی نظام‌مند مخالفت با مذهب و نهادهای مذهبی ذهن نوگرایان اسلامی را به سمت اصلاح فکر دینی با بهره‌گیری از ابزارهای نوینی مانند مطبوعات رهنمون ساخت که در سال‌های پس از شهریور ۱۳۲۰ شکل تازه‌ای به خود گرفت. این امر را می‌توان سرآغازی برای شکل‌گیری مطبوعات مذهبی مستقل دانست (ملایی توانی، ۱۳۸۹، ص ۸۲). در این زمینه، یکی از مجلات معتبر و مؤثر در حوزه اندیشه دینی، مجله مکتب اسلام بوده که با همکاری تجار متدین و بنا بر توصیه محمدکاظم شریعتمداری در زمان مرجعیت آیت‌الله بروجردی تأسیس گردید (جعفریان، ۱۳۸۲، ص ۱۸۱).

این مجله با طرح مسائل متنوع و جریان‌ساز، درصدد ترویج عقاید اسلامی، دفع شبهات مخالفان، ترویج وفاق بین ملیت و مذهب، طرح مسائلی از رخدادهای مهم اسلامی - شیعی بود؛ مسائلی که مابازای اجتماعی داشته باشند.

انگیزه گروه تحریریه این مجله از طرح مفاهیم شیعی آشناکردن مخاطبان با ماهیت دین اسلام، تثبیت باورها و مرزبندی با دیگر مذاهب اسلامی و همچنین به صورت خاموش و آرام، تبیین مفاهیم انقلابی شیعی برای بسترسازی و آماده کردن مخاطبان خود برای تحول و تغییر مبتنی بر اساس آموزه‌های شیعی بود.

طرح این‌گونه مباحث متناسب با فضاهای سیاسی و اجتماعی صورت می‌گرفت که پس از پانزده خرداد ۱۳۴۲ نمود داشت و در ماه‌های منتهی به انقلاب سال ۱۳۵۷ به صورت چشمگیری در حال تزیید بود، به گونه‌ای که کاملاً با تحولات سیاسی هماهنگی داشت.

برای مثال، مجله مکتب اسلام در شماره‌های بسیاری با عناوین گوناگون، درباره مقوله «ظهور و دوران پیش از انقلاب جهانی امام مهدی (عج)» مباحث متنوعی را منتشر کرد که در بحثی با عنوان «آماده ساختن زمینه انقلاب» به صورت ضمنی رسالت خود را این‌گونه بیان کرد: «هیچ انقلاب و تحولی در جهان بدون یک دوران انتظار سازنده تحقق نیافته است؛ دورانی که به مردم آگاهی کامل دهد و زمینه‌های فکری، اخلاقی و اجتماعی را مساعد سازد.» (مکتب اسلام، ۱۳۵۶، ص ۲۸)

بدین‌سان، از دوران انتظار سازنده پرده برداشته شده است؛ دورانی با ویژگی‌های ذیل:

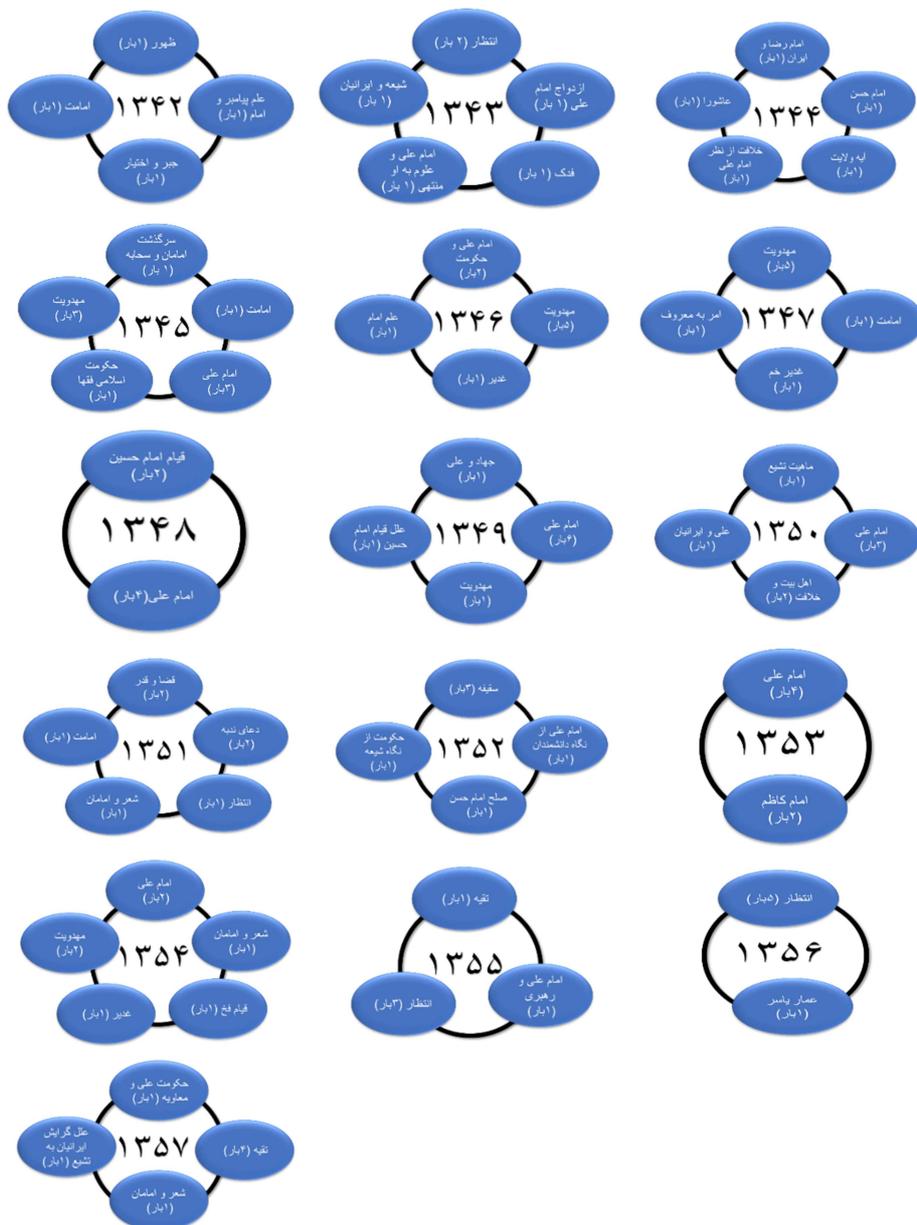
- آگاهی‌بخشی به مردم در زمینه‌های اخلاقی و اجتماعی؛

- ارشاد فکری مبتنی بر مفاهیم اسلامی - شیعی، که به صورت خزننده، زیرساخت‌های عقیدتی را بر مبنای تاریخ و عقاید شیعه شکل داده؛

- اولویت‌بخشی به طرح مسائل انقلابی شیعی، به‌ویژه در شرایط بحرانی و حادثه‌های سیاسی.

مفاهیم شیعی به‌کار رفته در مجله مکتب اسلام بدین‌صورت بازتاب داشته‌اند:

شکل (۱): یافته‌های پژوهش فراوانی و درصد مؤلفه‌ها و مفاهیم شیعی در مجله مکتب اسلام

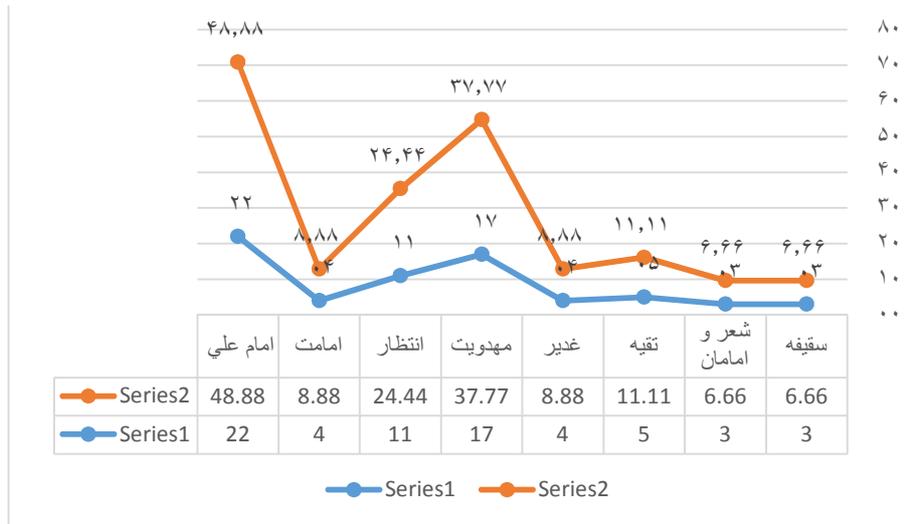

جدول (۱): جمع فراوانی و درصد مفاهیم شیعی در مجله درس‌هایی از مکتب اسلام ۱۳۴۲-۱۳۵۷

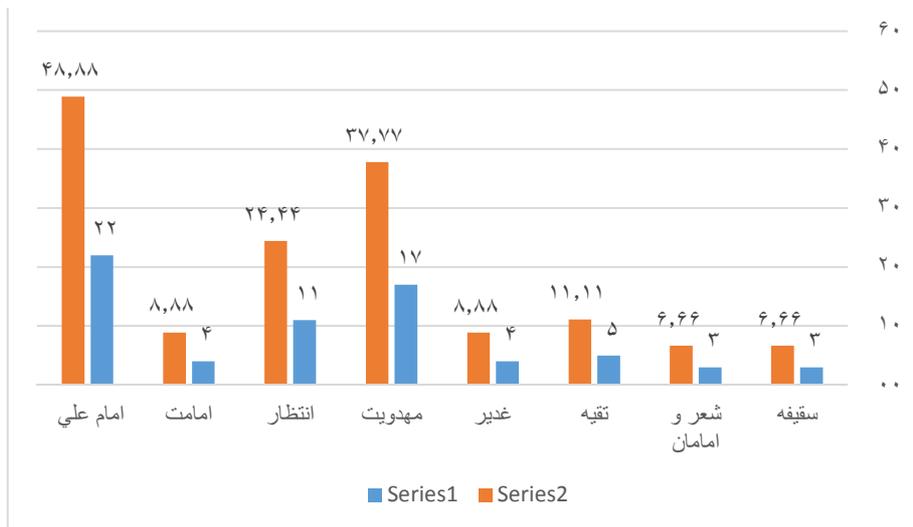
سال‌های ۱۳۴۲-۱۳۵۷							
ردیف	مؤلفه‌ها	فراوانی	درصد	ردیف	مؤلفه‌ها	فراوانی	درصد
۱	امامت	۴	۸/۸۸	۲۴	تقیه	۵	۱۱/۱۱
۲	امام علی علیه السلام	۲۲	۴۸/۸۸	۲۵	علل گرایش ایرانیان به تشیع	۱	۲/۲۲
۳	ظهور	۱	۲/۲۲	۲۶	عمار یاسر	۱	۲/۲۲
۴	جبر و اختیار	۲	۴/۴۴	۲۷	امام علی علیه السلام و رهبری	۱	۲/۲۲
۵	انتظار	۱۱	۲۴/۴۴	۲۸	امام کاظم علیه السلام	۲	۴/۴۴
۶	ازدواج امام علی علیه السلام	۱	۲/۲۲	۲۹	ماهیت تشیع	۱	۲/۲۲
۷	فدک	۱	۲/۲۲	۳۰	امام علی علیه السلام از نگاه دانشمندان	۱	۲/۲۲
۸	شیعه و ایرانیان	۱	۲/۲۲	۳۱	سقیفه	۳	۶/۶۶
۹	امام علی علیه السلام و علم	۱	۲/۲۲	۳۲	صلح امام حسن علیه السلام	۱	۲/۲۲
۱۰	امام رضا علیه السلام و ایران	۱	۲/۲۲	۳۳	حکومت از دیدگاه شیعه	۱	۲/۲۲
۱۱	امام حسن علیه السلام	۱	۲/۲۲	۳۴	علل قیام امام حسین علیه السلام	۱	۲/۲۲
۱۲	آیه ولایت	۱	۲/۲۲	۳۵	امام علی علیه السلام و ایرانیان	۱	۲/۲۲
۱۳	خلافت از نظر امام علی علیه السلام	۱	۲/۲۲	۳۶	امام علی علیه السلام و جهاد	۱	۲/۲۲
۱۴	مهدویت	۱۷	۳۷/۷۷	۳۷	قیام امام حسین علیه السلام	۲	۴/۴۴
۱۵	غدیر	۴	۸/۸۸	۳۸	علم پیامبر صلی الله علیه و آله و امام علیه السلام	۱	۲/۲۲
۱۶	عاشورا	۱	۲/۲۲	۳۹	امام علی علیه السلام و حکومت	۱	۴/۴۴
۱۷	امامان علیهم السلام و صحابه	۱	۲/۲۲	۴۰	علم امام علیه السلام	۱	۲/۲۲
۱۸	ولایت و خلافت	۱	۲/۲۲	۴۱	قضا و قدر	۲	۴/۴۴
۱۹	مباهله	۱	۲/۲۲	۴۲	دعای ندبه	۲	۴/۴۴
۲۰	حکومت اسلامی فقها	۱	۲/۲۲	۴۳	امر به معروف	۱	۲/۲۲
۲۱	غدیر خم	۱	۲/۲۲	۴۴	اهل بیت علیهم السلام و مسئله خلافت	۲	۴/۴۴
۲۲	شعر و امامان علیهم السلام	۳	۶/۶۶	۴۵	قیام فخر	۱	۲/۲۲
۲۳	حکومت امام علی علیه السلام و معاویه	۱	۲/۲۲				

جمع مؤلفه‌ها	جمع کل فراوانی	جمع درصد
۴۵	۱۱۳	۲۵۰.۹۶

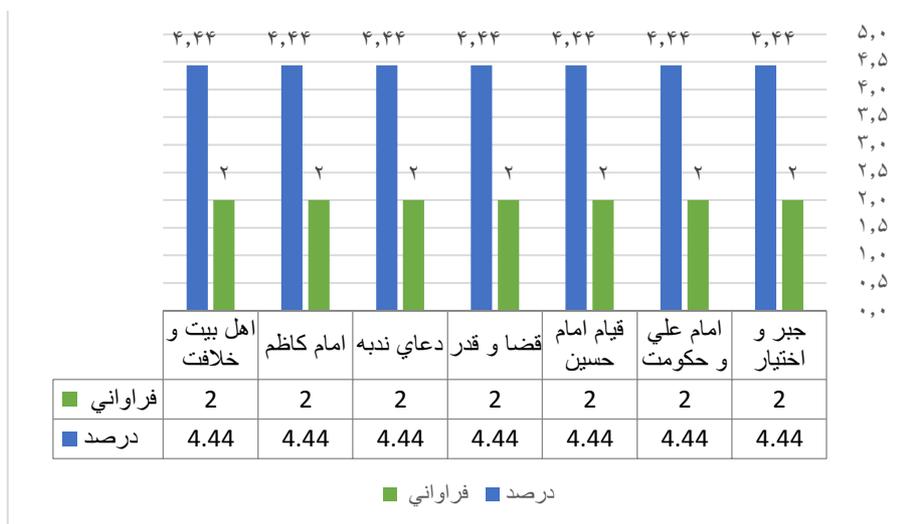
نمودار (۱): مؤلفه‌های پرتکرار به صورت خطی

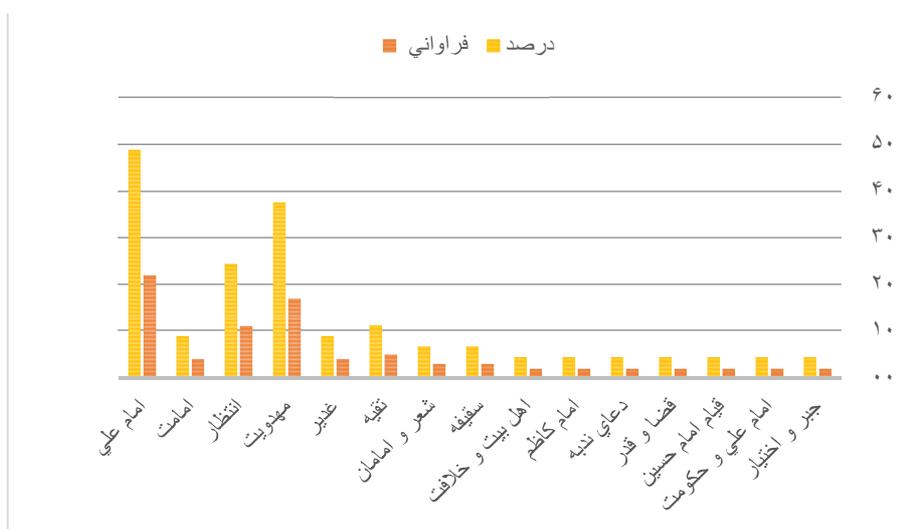
نمودار (۲): مؤلفه‌های پرتکرار به صورت میله‌ای

نمودار (۳): مفاهیم دوبار تکرار شده

نمودار (۴): تک مؤلفه‌ها

۳۰ تک مؤلفه ۶۶.۶ درصد از کل مؤلفه‌ها را به خود اختصاص داده است. سایر مؤلفه‌ها در جداول و نمودارها به تفکیک مشخص شده‌اند.

۲. تجزیه و تحلیل کمی داده‌ها

در بررسی مفاهیم شیعی در بازه زمانی مد نظر، بیشترین مفاهیم و نیز کمترین مضامینی که در ارتباط با مذهب شیعه وجود داشته، در قالب جداول و نمودارها روشن گردیده است. تولید این متون و تکرار آنها به صورت هدفمند از سوی نگارندگان انجام پذیرفته و شرایط سیاسی، اجتماعی و فرهنگی در نگارش متون تأثیر جدی و مستقیم داشته است. تراز توجه به مفاهیم شیعی با تکیه بر جدول (۱) و نمودار (۱) که مؤلفه‌های پرتکرار در آن آمده، به شرح ذیل است:

فراوانی‌های ناظر بر مفاهیم شیعی در مجله مکتب اسلام در بازه زمانی ۱۳۴۲-۱۳۵۷، تعداد ۱۱۳ مورد بوده که ۲۵۰/۹۶ درصد را شامل می‌شود. بدین‌سان بیشترین مؤلفه‌های پرتکرار بر روی مفاهیمی همچون: امام علی علیه السلام (۴۸/۸۸ درصد با ۲۲ فراوانی)، مهدویت (۳۷/۷۷ درصد با ۱۷ فراوانی)، انتظار (۲۴/۴۴ درصد با ۱۱ فراوانی)، تقیه (۱۱/۱۱ درصد با ۵ فراوانی)، امامت (۸/۸۸ درصد با ۴ فراوانی)، غدیر (۸/۸۸ درصد با ۴ فراوانی)، سقیفه (۶/۶۶ درصد با ۳ فراوانی) و شعر و امامان (۶/۶۶ درصد با ۳ فراوانی) تمرکز یافته است.

کمترین تراز توجه نیز به مفاهیمی مانند فدک، قیام شهید فخر، علم امام، صلح امام حسن علیه السلام، علل قیام امام حسین علیه السلام، امامان علیهم السلام و صحابه، آیه ولایت، امر به معروف و نهی از منکر، حکومت از دیدگاه شیعه، ماهیت تشیع، عمار یاسر، مباحله، حکومت از دیدگاه فقها، ولایت و خلافت (با ۱ درصد فراوانی) تعلق داشته است.

۳. تحلیل و تفسیر کیفی داده‌ها

مفاهیم شیعی در مجله مکتب اسلام به صورت پراکنده و نامنظم در بازه زمانی پانزده سال تبیین گردیده است. این پراکندگی در شرایط حاد سیاسی، مفاهیمی را برجسته نشان داده که کاملاً با شرایط موجود هماهنگ و در پی راهی برای برون‌رفت از آن مسئله و یا بحران بوده است. همچنین از بارزترین ویژگی‌های مجله مذکور تبیین دیگر مفاهیم با هدف آگاهی دادن به مخاطب بوده است.

در اینجا نخست باید متذکر شد مفاهیمی که با فراوانی ۱ آمده‌اند نسبت به مضامین پُر تکرار از اهمیت کمتری برخوردار نیستند، بلکه فضای اجتماعی و سیاسی در نحوهٔ چینش این گزاره‌ها تأثیرگذار بوده؛ همچنان که قوت و ضعف حکومت نیز در این امر دخالت جدی داشته است. بدین‌روی، با تلفیق پُربسامدترین مفاهیم و نیز مضامین کم‌تکرار در زیرمجموعهٔ سه محور که حکایت از رویکردی نوین در عرصهٔ تحلیل محتوا دارد، تفسیر کیفی داده‌های پژوهش صورت گرفته است.

باید یادآور شد از گفتمانی که مجلهٔ مکتب اسلام داعیه‌دار آن بوده، به سبب صبغهٔ حوزوی و نیز مفاهیم انقلابی - شیعی پُر تکرار، می‌توان به‌عنوان گفتمانی در مقابل گفتمان حکومت پهلوی نام برد. بررسی محتوایی این مجله و واکاوی انگیزهٔ نویسندگان آن به صورت کیفی و تحلیلی در بردارندهٔ این سه محور است:

۱-۳. ترویج مفاهیم اعتقادی و تاریخی با هدف ارتقای سطح آگاهی مردم

در مجلهٔ مکتب اسلام فرایندی منسجم و اصلاح‌گرایانه در تولید محتواهای دینی دیده می‌شود که در پی توسعهٔ فکر شیعی و تبیین نظریه‌های آن بوده است. در این جنبش نوعی جریان معرفت‌شناسانه مبتنی بر طرح موضوعات و سؤالات گوناگون صورت پذیرفته است تا نشان دهد بینش اسلامی - شیعی دچار انسداد نیست و موضوعات مطروحه در چهارچوب معیّنی جواب داده می‌شوند که ناظر بر عنوان پژوهش در دو بخش اعتقادی و تاریخی قابل بررسی هستند:

۱-۱-۳. مباحث اعتقادی

توجه به گزاره‌های اعتقادی از شاخصه‌های مهم مجلهٔ مکتب اسلام به‌شمار می‌رود، به گونه‌ای که نویسندگان این مجله در راستای مسئولیت دینی خود، به گسترش زمینه‌های نظری و در نتیجه، شکل‌دهی به ساختار اعتقادی مخاطبان و آگاهی آنان در این زمینه مبادرت می‌کردند.

از جملهٔ این گزاره‌ها مسئلهٔ «طول عمر امام زمان (عجله‌الله‌فی‌قربانیه)» است که از امّتهات مسائل شیعی در حوزهٔ مهدویت به‌شمار می‌رود و احادیث بسیاری از پیامبر ﷺ و امامان معصومین (ع) به آن اشاره کرده‌اند. (جعفریان، ۱۳۷۳، ج ۷، ص ۶۴۴)

در این زمینه، نخست طول عمر امام زمان عجله تعالی فرجه را طبیعی دانسته، سپس به تبیین نظرات دانشمندان زیست‌شناس، گیاه‌شناس، غذاشناس و پزشکان در ارتباط با محال نبودن عمر طولانی یک انسان اشاره کرده، در پایان گفته است: «بنابراین امروز که منطق شیعه می‌گوید: آخرین نماینده خداوند در شرایطی زندگی می‌کند که بتواند قرن‌ها زندگی کند، از نظر علمی و عقلی مورد پذیرش است.» (مکتب اسلام، ۱۳۴۷، ش ۷۱، ص ۱۶)

از دیگر مفاهیم شیعی، مسئله «امر به معروف و نهی از منکر» است که به سبب اهمیت آن، از منظر شیعه، جزو فروع دین شیعه قرار گرفته و مراد از آن «نزدیکی به طاعت و منع از معاصی» است. (حلی، ۱۴۳۷، ش ۲، ص ۳۰) در تبیین این نگره، به سخنان امام علی علیه السلام در توصیه و تأکید به آن، اشاره شده؛ چنان که یکی از مبانی قیام امام حسین علیه السلام نیز احیای این گزاره بیان شده است. (مکتب اسلام، ۱۳۴۷، ش ۲۸، ص ۲۴)

دعای ندبه نیز از دیگر مضامین شیعی است که در دو شماره پیاپی، ضمن رد شبهات مطرح‌شده درباره آن، محتوای آن برای الهام‌بخشی در مبارزات اجتماعی و بر ضد ظلم اثبات شده است. (مکتب اسلام، ۱۳۵۱، ش ۶، ص ۶۵)

نفی شبهات مطرح در این زمینه - که مفاهیم مندرج در دعای ندبه با عقیده فرقه کیسانیه تطبیق داده شده - از دیگر مطالب موجود در مجله است. در این زمینه در بخشی از دعای مزبور آمده است: «نمی‌دانم کدام سرزمین تو را دربر گرفته است؛ در کوه رضوایی یا ذی طوا!» هر دو جایگاه مطابق عقیده کیسانیه محل اختفای محمد حنفیه است. (مکتب اسلام، ۱۳۵۱، ش ۶، ص ۶۵)

همچنین با بررسی سندی دعای ندبه و تأیید صحت سلسله سند آن، به تکرار این موضوع پرداخته است که در صورت آگاهی کامل خواننده، می‌تواند الهام‌بخش وی برای اصلاح وضع اجتماعی و مبارزه با ظلم و فساد گردد و جهشی به سوی اهداف بزرگ انسانی باشد. (مکتب اسلام، ۱۳۵۱، ش ۷، ص ۶۵)

«ولایت» جزو شاخص‌ترین واژگانی است که در این مجله به آن اشاره شده است. این مفهوم ریشه در نص قرآن و سنت پیامبر صلی الله علیه و آله دارد که از رهگذر آن متکلمان به اثبات امامت

می‌پردازند. متکلمان اوصاف مندرج در آیه ولایت (مائده: ۵۵) را منطبق با امیرالمؤمنین علیه السلام دانسته (حلی، ۱۴۳۷ق، ص ۱۹۰) و اعتقاد به امامت ایشان از این طریق در میان شیعه از ابتدای اسلام تا دوره حاضر به‌عنوان میراث عقیدتی در میان شیعیان جاری بوده است (برنجکار، ۱۴۰۲، ص ۵۵).

در بحثی با عنوان «لماذا اخترت مذهب اهل البيت» به شأن نزول آیه ولایت پرداخته شده و با ادعای وفاق میان محدثان و مفسران عامه و خاصه، مفهوم آیه مختص امیرالمؤمنین علیه السلام دانسته شده است (مکتب اسلام، ۱۳۴۴، ش ۵، ص ۳۵۲).

۲-۱-۳. مباحث تاریخی

مرور گزاره‌های تاریخی، با هدف شناخت، تبیین و توضیح برهه‌هایی از صدر اسلام و ارزیابی مجدد گذشته، در قالب منظومه‌ای منسجم با عنوان «شیعه و ایران»، علاوه بر رفع شبهات، به رابطه مستحکم میان ایرانی بودن و تشیع پرداخته است. هدف این تفسیر، بیان تاریخ و پاسخ به پرسش‌های اصلاح‌گرایان درباره حمله اعراب و پذیرش تشیع از سوی ایرانیان بوده است. در این فرایند، مخاطبان درک روشنی از این موضوع دریافت کرده‌اند.

در بحثی با عنوان «مذهب شیعه و ایرانیان»، محمد جواد مغنیه پذیرش مذهب شیعه توسط ایرانیان را بدور تعصب و از روی حق و عدالت توصیف کرده و به رد پندار مخالفان در این باره پرداخته که عامل سیاسی و تحریک حس ملی در پذیرش تشیع ایرانیان سهم اساسی داشته است. (مکتب اسلام، ۱۳۴۳، ش ۳، ص ۵۸)

از نویسندگان مدافع این اندیشه، طه حسین بوده که گفته است: «مخالفین شیعه دانسته یا ندانسته چیزهایی به طائفه شیعه نسبت داده‌اند که دامن شیعه از آن پیراسته است.» (مکتب اسلام، ۱۳۴۳، ش ۳، ص ۵۹)

مجموعه این مباحث به صورت مستمر در مجله مکتب اسلام درج شده است. به سبب آنکه حکومت پهلوی در پی نهادینه‌کردن تفسیر و تلفیق افراط‌گونه و قرائتی نوین برای نشان دادن پیوند و این‌همانی نظام پهلوی و نظام سیاسی شیعه بود، این تفکر از طریق انتشار کتاب و نیز بازتاب سخنرانی‌ها در مجلات ترویج می‌شد. برای مثال، کتاب تشیع و

آرمان‌های ملی ایرانیان که توسط یکی از نویسندگان هواخواه حکومت پهلوی نوشته شد، این هدف را دنبال می‌کرد. نویسنده به «قرائت و مشابهت آرمان‌های ملی ایرانیان با مبانی مذهب شیعه پی برده» (حقوقی، ۱۳۵۳، ص ۷) و با برجسته کردن این مسئله، به طرح موضوعاتی همانند «ازدواج امام حسین علیه السلام با شهربانو دختر یزدگرد» (حقوقی، ۱۳۵۳، ص ۷۵)؛ «تشابه شیوه تنصیب و تعیین امامان شیعه علیهم السلام با روش تعیین و تنصیب جانشینان شاهنشاه در حکومت شاهنشاهی ایران» (حقوقی، ۱۳۵۳، ص ۷۶)؛ و «تفکیک حکومت‌های غاصب تازیان با خلافت برحق امام علی علیه السلام، امام حسن علیه السلام، امام حسین علیه السلام و امامان دیگر علیهم السلام» (حقوقی، ۱۳۵۳، ص ۷۶) پرداخته است.

بدین‌سان، مجله مکتب اسلام با حساسیت ویژه در تقابل با گفتمان مذکور، این موضوعات را دنبال کرده است. در مقاله‌ای با عنوان «علی علیه السلام و ایرانیان»، آشنایی ایرانیان با نظام کاملاً ضد تبعیض امیرالمؤمنین علیه السلام و نیز استمرار خلافت ایشان را موجب احیای حقوق از دست رفته خود دیده و آورده است: به همین علت، «هر کجا ندای حکومت علوی به گوش ایرانیان رنج‌کشیده می‌رسید، روی به آن سوی می‌آوردند و از فداکاری در این راه دریغ نداشتند.» (مکتب اسلام، ۱۳۵۰، ش ۴۹، ص ۴۸)

در این مجله، همچنین به نقد و بررسی پیدایش شیعه، انتشار مذهب شیعه در ایران و نیز تقسیم اسلام به «اسلام ایرانی» و «اسلام عرب» اقدام کرده و در توضیح «اسلام ایرانی» معتقدات شیعی را برجسته نشان داده است. (مکتب اسلام، ۱۳۵۷، ش ۳۲، ص ۳۱)

از دیگر مباحث تاریخی این مجله اشاره به قیام «شهید فخر» است. قیام مذکور در زمان عباسیان برضد ظلم و ستم حکومت توسط حسین بن علی از نوادگان امام حسن علیه السلام روی داد که در آن شکست خورد و حسین نیز به شهادت رسید. (یعقوبی، ۱۳۸۲، ج ۲، ص ۴۰۷) روشن ساختن ریشه‌های قیام، شخصیت‌شناسی حکام بنی‌عباس و کیفیت نبرد فخر نیز توضیح داده شده است. (مکتب اسلام، ۱۳۵۴، ش ۶، ص ۳۱)

بدین‌سان با ترویج مفاهیم اعتقادی و تاریخی، در ضمن ارتقای سطح آگاهی مخاطبان، تثبیت بنیان‌های اعتقادی و گشودگی ذهنی در ارتباط با فهم مسائل تاریخی و عقیدتی دنبال می‌شده است.

۲-۳. تبیین بینش سیاسی شیعه

«تقیه»، «غدیر»، «سقیفه»، «حکومت اسلامی»، «امامت»، «علل قیام امام حسین (ع)»، و «ولایت و خلافت» دال‌های شناور پیرامون دال مرکزی، بینش سیاسی شیعه را تشکیل می‌دهند که بسامد برخی از مفاهیم کم است، ولی اغلب در شرایط مهم و حادّ سیاسی مطرح شده‌اند.

۱-۲-۳. تقیه

«تقیه» در هندسه فکر سیاسی شیعه جایگاه خاصی دارد. این مسئله بر روی قاعده «اهمّ و مهم» بنا گردیده و بعد انعطاف‌پذیری مذهب شیعه را نشان می‌دهد که هر جا خطر جانی انسان را تهدید می‌کند، حتی می‌توان از مذهب خود تبری جست. (قزوینی، ۱۳۹۹ق، ص ۴۶۱)

این مفهوم سیر تطور مختلفی در شماره‌های مجله داشته است؛ زیرا در سال‌های منتهی به انقلاب، احکام متناسب با آن تغییر می‌کرد. در شماره‌های پیش از سال ۱۳۵۷ اجرای تقیه واجب و در سال انقلاب، شکستن آن واجب گردید. در مرداد ماه ۱۳۵۷ در شماره ۶ مجله، به «تقیه حرام» که موجب نشر فساد و ظلم و گسترش ستم می‌شود، اشاره شده است. (مکتب اسلام، ۱۳۵۷، ش ۶، ص ۱۲)

نزدیکی به زمان وقوع انقلاب موجب عرضه رویکردهای تازه‌ای از مفهوم «تقیه» می‌شد؛ از جمله «تقیه تحبیبی» که به دو بینش متضاد در یک گستره مکانی اشاره می‌کند که برای هدفی واحد رویکردی اتحادی در پیش بگیرند («و در برابر دشمنان مشترک، روی نقاط مشترک تکیه کنند.») (مکتب اسلام، ۱۳۵۷، ش ۶، ص ۶۲) فضای آن دوره به گونه‌ای بوده که تلفیق و اتحاد نیروها با بینش‌های مختلف و متضاد، ضروری بود. بدین‌رویی از رویکردهای گوناگون این مفهوم شیعی، ناظر بر تحولات سیاسی و اجتماعی بهره زیادی برده شده است.

تبیین مسئله «غدیر»، «سقیفه»، «ولایت و خلافت»، «حکومت مد نظر شیعه»، «علل قیام امام حسین (ع)» و «امامت» نیز در راستای بینش سیاسی شیعه ارزیابی می‌شوند.

۲-۲-۳. غدیر

در مسئله غدیر، به بینش خاص شیعه در نصب امام (امینی، ۱۴۱۶ق، ج ۱، ص ۱۹) تکیه شده و رخداد غدیر را بر آن پایه طرح کرده است. (مکتب اسلام، ۱۳۴۴، ش ۷، ص ۱۴) در شماره دیگر مجله، مسئله غدیر را با مباحث کلامی برجسته کرده و در پایان، بدون گزاره «نصب الهی» با چهارچوب کلامی و عقلی، جانشینی امیرالمؤمنین علیه السلام را اثبات نموده است. (مکتب اسلام، ۱۳۴۶، ش ۵، ص ۳۳۳)

۳-۲-۳. سقیفه

واقعه سقیفه نیز مهم‌ترین گُش سیاسی مسلمانان پس از رحلت پیامبر صلی الله علیه و آله به شمار می‌آید. این واقعه که تحولات بسیاری را در حوزه نظر و عمل در اندیشه سیاسی مسلمانان موجب شد، توسط انصار و مهاجران واقع گردید (عسکری، ۱۳۷۸، ص ۵۵) که حاصل آن گسستی بنیادین در میان مسلمانان بود. این رویداد در دو شماره مجله مکتب اسلام انعکاس داشته است؛ در یک شماره به پی‌ریزی سقیفه توسط پنج تن اشاره کرده و در عین حال، مردم را نیز تابع شیخ قبیله خوانده که در پایان، با تعریض، این کار را «دموکراسی» نامیده است! (مکتب اسلام، ۱۳۵۲، ش ۱۲، ص ۱۷)

در شماره دیگر، به تبیین منطق اهل سقیفه و امیرالمؤمنین علیه السلام پرداخته است که در گزارشی که به امام علیه السلام داده شد، ایشان در پاسخ قریش که خود و پیامبر صلی الله علیه و آله را شاخه‌های یک درخت خوانده بودند، فرمودند: «آنان درخت را گرفتند و میوه آن را ضایع ساختند.» (مکتب اسلام، ۱۳۵۲، ش ۱۴، ص ۱۷)

۴-۲-۳. ولایت و خلافت؛ حکومت مد نظر شیعه و علل قیام امام حسین علیه السلام

ولایت و خلافت نیز ظهور در مسئله جانشینی پس از پیامبر دارند. بنابر نظر شیعه، تفسیر خاص این واژگان و نمود آنها در شخصی معین، فراتر از سطح عامه مردم بوده و متکفل این انتخاب، خداوند است. (عنایت، ۱۳۹۸، ص ۲۴) این کلمات در چهارچوب نظام سیاسی شیعه تفسیر می‌یابند و ناظر بر این شیوه، می‌توان آن را تک‌بعدی و بر یک اصل استوار دانست و آن هم پذیرش حق امیرالمؤمنین علیه السلام برای جانشینی پیامبر است. (قادری، ۱۳۹۹، ص ۳۸)

شهید مطهری در مقاله‌ای با عنوان «سکوتی شکوهمند و قیامی باشکوه‌تر» به رویکرد امیرالمؤمنین علیه السلام در دو دوره مختلف از زندگی ایشان اشاره کرده است: دوره نخست پیش از دستیازی به خلافت و سکوت به خاطر مصلحت اسلام؛ و دوره دوم قیام باشکوه در دوره زمامداری و نبرد با خوارج. وی این دوره را از آن رو «باشکوه» خوانده که خطر تحجر و ظاهرگرایی را از اسلامی که خوارج داعیه‌دار آن بودند، رفع نموده است. (مکتب اسلام، ۱۳۵۰، ش ۱۲، ص ۱۷)

درباره تکوین و ماهیت حکومت مد نظر شیعه یا نظام فقهت‌محور نیز در مجله مکتب اسلام بحث مبسوطی آمده است. ناظر بر روایاتی که درباره این نظام فقهتی و شخص عهده‌دار آن وجود دارد، از این شخص با عناوینی همچون «ولی فقیه» و «امام المسلمین» یاد می‌شود. این شخص در عصر غیبت، جانشین امام زمان علیه السلام است و وظیفه فهم شریعت، تبیین دین، حمایت و اجرای آن در ساختار یک نظام حکومتی را برعهده دارد. (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ص ۳۳)

موافقان این رویکرد به تشکیل حکومت دینی توسط پیامبر در مدینه اشاره دارند که جایگاه حاکم مطلق مسلمانان در عهدنامه مدینه برای ایشان روشن شده است (سبحانی، ۱۳۸۷، ص ۲۴۸) و چون امیرالمؤمنین علیه السلام نیز بنا بر بی‌شک شیعه، جانشین بلافصل پیامبر صلی الله علیه و آله بوده، این منصب به ایشان می‌رسد و این توالی بر اساس وراثت، تا امام زمان علیه السلام ادامه دارد و بدین‌سان منصب «ولایت فقیه» نیز تعریف می‌گردد.

علی حجتی کرمانی در بحثی به ضرورت تبیین حکومت برای جامعه پرداخته و به ارائه راه حل اسلام برای شیوه اداره جامعه با تکیه بر سیره پیامبر صلی الله علیه و آله و امامان معصوم علیهم السلام اشاره کرده است. وی شکل حکومت اسلام را «توکراسی» (دین‌سالاری) خوانده و از نتایج آن رعایت مصالح همه‌جانبه مردم، ملت‌ها و همه نسل‌ها در تمام ادوار است. اصل برجسته این حکومت وجود قوانین الهی برای سعادت مردم است و مسائل مستحدثه نیز با ورود نمایندگان مطلع مسلمانان، بر اساس قوانین ثابت الهی تبیین می‌گردد (مکتب اسلام، ۱۳۴۵، ش ۱۰، ص ۷۵۶-۷۵۹). منظور از «نمایندگان مطلع مسلمانان» فقهایند که تبیین‌کننده مسائل جدید بر اساس اصول شریعت برای مسلمانان هستند.

شهید مطهری نیز قانون جهاد را در ضمن حکومت اسلامی تشریح کرد و از رهگذر آن، به مقابله با قدرت‌های استعماری که ملل مسلمان را در تنگناهای اقتصادی و فرهنگی قرار داده‌اند، فراخواند. (مکتب اسلام، ۱۳۴۹، ش ۴، ص ۷)

این نویسنده بحثی با عنوان «حکومت و عدالت» مطرح کرد و مُلهم از نهج البلاغه، چهارچوب حکومت شیعیانه را تبیین نمود. (مکتب اسلام، ۱۳۴۹، ش ۱۱، ص ۲۰)

پس از نگارش کتاب ولایت فقیه در اواخر دههٔ چهل و فراگیر شدن اندیشهٔ سیاسی امام خمینی علیه السلام نگرش‌های سیاسی از میراث فکری، فرهنگی و اجتماعی شیعه در حال توسعه بوده است. ایشان علاوه بر مسئلهٔ حکومت اسلامی فقاهت محور، به تبیین مهم‌ترین قیام شیعی (عاشورا) و انگیزه‌های امام حسین علیه السلام نیز پرداخت. این مسئله با نگارش کتاب شهید جاوید، اثر نعمت‌الله صالحی نجف‌آبادی به اوج خود رسیده که نتیجهٔ حاصل از این کتاب نوعی خرقِ اجماع در میان علمای شیعه در ارتباط با علل قیام امام حسین علیه السلام بود؛ زیرا نویسنده حرکت امام حسین علیه السلام را نه برای شهادت، بلکه برای رسیدن به حکومت و تسخیر عراق قلمداد کرده است. (صالحی نجف‌آبادی، ۱۳۸۷، ص ۴۳)

رویکرد مجلهٔ مکتب اسلام از سال ۱۳۴۸ برجسته کردن بینش سیاسی شیعه، با نمایاندن علل و انگیزهٔ قیام عاشورا و تحلیل‌های پیرامون آن و نیز بهره‌گیری از هنر در القای این مسئله به مخاطبان خود بوده است. در بحثی با عنوان «انگیزهٔ امام حسین علیه السلام چه بود؟» به واکاوی ریشه‌های رخداد عاشورا پرداخته و دنیاپرستی مردم، نداشتن رشد کافی، و نبود تربیت صحیح اسلامی را از عوامل مهم تأثیرگذار افراد سپاه مقابل امام حسین علیه السلام دانسته است. (مکتب اسلام، ۱۳۴۸، ش ۴، ص ۶۵)

در شماره‌ای دیگر، مجله به بخشی از نامهٔ تاریخی امام حسین علیه السلام به مردم عراق اشاره کرده که در آن ویژگی‌های زمامدار آمده و در پایان به یکی از علل نهضت حضرت حسین بن علی علیه السلام که انحرافات دستگاه حکومت بوده (مکتب اسلام، ۱۳۴۹، ش ۳، ص ۲) اشاره کرده است.

در تحلیلی دیگر از قیام عاشورا، این رخداد را نسخه‌ای الهام‌بخش برای مسلمانان در برابر بیدادگری‌ها دانسته و به سخنان بزرگان دیگر ملل مانند گاندی اشاره کرده که از عاشورا درس گرفته‌اند و با تأثیر پذیری از این رخداد، کشور خود را از استعمارزدگی رهانیده‌اند. (مکتب اسلام، ۱۳۴۸، ش ۳، ص ۲)

جواد محدثی نیز از کسانی است که با اشعار خود که برگرفته از مفاهیم شیعیانه هستند، به رشد این اندیشه کمک کرده است. وی در شعری با عنوان «حماسه شهادت» به تفسیری از داستان کربلا ناظر بر شرایط اجتماعی و سیاسی اقدام کرده است. در بخشی از آن آمده است:

«کنون محرم است و ماه درس‌ها

و یاد آن حماسه‌های جاودان

حماسه شهادت حسین و یاوران او

دوباره زنده می‌شود و درس تازه‌ای به شیعه می‌دهد.»

(مکتب اسلام، ۱۳۵۳، ش ۳، ص ۴۱)

۵-۲-۳. امامت

به طور کلی، نگره «امامت»، چه در سیره امیرالمؤمنین علیه السلام و یا سایر امامان معصوم علیهم السلام پربسامدترین گزاره شیعی را در دو حیطه عقاید و تاریخ در مجله مکتب اسلام تشکیل داده است: برجسته کردن سیره امیرالمؤمنین علیه السلام در مبارزه با ظلم و دفاع از حقوق مظلوم در حکومت (مکتب اسلام، ۱۳۴۲، ش ۳، ص ۲) و خوانشی تازه از اعتراض حضرت زهرا علیها السلام درباره مسئله فدک که در بحثی با عنوان «استیضاح از دولت وقت» (مکتب اسلام، ۱۳۴۳، ش ۱، ص ۵۵) نگاشته شد. این مقاله با آوردن کلمات سیاسی امروزی مانند «استیضاح»، نوعی دعوت به اعتراض را در اذهان متبادر می‌سازد.

ثبت مقالات متعدد در زمینه نهج البلاغه و سخنان امیرالمؤمنین علیه السلام به فرماندهان، به نوعی مخاطب را با آرمان‌های حاکم و حکومت شیعی آشنا می‌سازد. در توضیح و تفسیر

فرمان امام علیه السلام به مالک اشتر، علاوه بر اجتناب از ظلم و کافی نبودن عدالت در روش حکومت‌داری، به رفتاری مبتنی بر عطف با مردم توصیه شده و این موارد مکمل یکدیگر به حساب آمده است. (مکتب اسلام، ۱۳۴۹، ش ۶، ص ۴) برجسته کردن محبوبیت زمامدار که از رهگذر آن جامعه‌ای آرام و مردمی صلح‌جو درمی‌آیند، از دیگر برداشت‌ها از سخنان امیرالمؤمنین علیه السلام است. (مکتب اسلام، ۱۳۴۹، ش ۱۲، ص ۱۴)

در بحثی با عنوان «آیا امام سیاستمدار بود؟» به تبیین صریح عملکرد سیاسی امیرالمؤمنین علیه السلام پرداخته و از این رهگذر، سه رویکرد در عالم سیاست بررسی شده است. در پایان، ویژگی‌های مکتب امام علیه السلام مد نظر قرار گرفته و به برخی مفاهیم کلیدی اشاره شده است؛ از جمله: نفی اندیشه «توجیه هدف با هر وسیله» و طرد «واجب با مقدمه حرام» و از این طریق، مبارزه امیرالمؤمنین علیه السلام با معاویه، در ابتدای حکومت آن حضرت، تبیین و توجیه شده است. (مکتب اسلام، ۱۳۴۶، ش ۱۱، ص ۲۰).

در بحبوحه انقلاب اسلامی، در بحثی تاریخی با عنوان «چرا معاویه برکنار شد؟» (مکتب اسلام، ۱۳۵۷، ش ۱۱، ص ۱۵) علاوه بر ملاحظات دینی، دلایل سیاسی را نیز در این باره دخیل دانسته است. این متن در هنگامی تولید شده که محمدرضا شاه از ایران خارج شده و حکومت در اختیار بختیار بود و تلویحاً وجود هرگونه فکر مخالف در حکومت جدید را رد کرده است.

در سلسله مباحثی درباره سیره امیرالمؤمنین علیه السلام، دو قطب تشکیل شده و دو شاخه منفی و مثبت در متن پدید آمده که همواره تولیدکنندگان این متون در جهت قطب مثبت متن و در امتداد سیره امیرالمؤمنین علیه السلام حرکت کرده و گفتمان مخالف را که حکومت پهلوی داعیه‌دار آن بوده، در قطب منفی جای داده‌اند. سیره و سخنان دیگر امامان شیعه علیهم السلام نیز در شمارگان متعدد مجله در این بازه زمانی بازتاب داشته است.

در بحثی پیرامون «پیشوایان بزرگ ما ضامن استقلال ایران» در سیره امام رضا علیه السلام به زندگی و زمانه آن حضرت پرداخته و ورود ایشان به ایران و واکنش مردم نیشابور در بدو ورود ایشان را شرح داده است (مکتب اسلام، ۱۳۴۴، ش ۶، ص ۶۸). ناظر بر این عنوان، در بیشتر مطبوعات دوره پهلوی وفاق میان ملت ایران و مذهب تشیع برجسته می‌شد.

در این تلفیق، روزنامه‌ها به‌مثابه صدای حکومت در مواقع گوناگون، به شکلی افراط-گونه ترسیم شده‌اند، به گونه‌ای که می‌توان از تشیع ملی و ایرانی یاد کرد (آیندگان، ۱۳۴۶، ش ۵، ص ۷). در مجله مکتب اسلام این نوع بینش طرد شده و نویسندگان مقالات متکی به منابع و در چهارچوب این نوع متون، تحلیل‌های خود را می‌نوشتند.

در جایی دیگر، از صلح امام حسن علیه السلام به یک «متارکه جنگی که راه را برای انقلاب‌های آینده آماده می‌ساخت» تعبیر شده است. (مکتب اسلام، ۱۳۵۲، ش ۳، ص ۸۱)

در سیره امام کاظم علیه السلام به رویکرد آن امام در برابر کنش‌های متنوع دولت عباسی برای محدود ساختن امام اشاره شده است. برجسته کردن فقهای اهل سنت و نیز تألیفات آنان و اعمال محدودیت برای امام علیه السلام به‌منظور رصد آن حضرت و جلوگیری از اشاعه فکر شیعی، از رویکردهای حکومت عباسی بود، ولی با همه این مشکلات، امام علیه السلام از کوشش باز نایستادند و با تمام نیرو، نهضت علمی پدر بزرگوار خود را ادامه دادند و در تکامل جنبش علمی و نهضت فرهنگ اسلام گام‌های بزرگی برداشتند. (مکتب اسلام، ۱۳۵۳، ش ۱۰، ص ۱۷-۲۰) این نوع خوانش از سیره امام کاظم علیه السلام به صورت طبیعی نوعی مقاومت و پایداری در ذهن مخاطبان القا می‌کند.

۳-۳. مرزبندی عقیدتی و پاسخ به شبهات

از اهداف مهمی که از بدو پیدایش مجله مکتب اسلام به صورت مستمر دنبال می‌شد، پاسخ به شاخص‌ترین شبهاتی بود که در بیشتر مواقع، نوعی حد و مرز عقیدتی را به نمایش می‌گذاشته است. این کار اغلب کارکرد عقیدتی داشته و هدف از آن تثبیت باورهای مردم بوده و به صورت طبیعی، از برخی از این مفاهیم منطبق با شرایط اجتماعی و سیاسی بهره‌برداری می‌شده است. بسامد مضامین شیعی این بخش به صورت ذیل تبیین شده است:

۱-۳-۳. مهدویت و موضوعات مربوط به آن

مهدویت و مباحث مربوط به آن (مانند انتظار و غیبت) از پرتکرارترین مفاهیم شیعی در مجله مکتب اسلام بوده‌اند. هدف از تبیین این گزاره مهم عبارت بوده است از: آموزش به مخاطبان در مباحث چالش‌برانگیزی مانند اثبات طول عمر امام مهدی علیه السلام از طریق علوم

روز؛ فلسفه غیبت؛ مهدویت در کتب آسمانی اهل کتاب؛ الهام‌گیری از مفهوم «انتظار» در نهادینه کردن روحیه اعتراض به وضعیت موجود؛ و همچنین رفع شبهات در خصوص مسئله مهدویت.

در منابع شیعی (قزوینی، ۱۳۹۹ق، ص ۳۹۲؛ طبرسی، ۱۳۷۶، ۱۸۱؛ امین، ۱۴۰۶ق، ص ۱۹۴) نیز مسائل مربوط به موضوع مهدویت به تفصیل آمده و زوایای مطالب به صورت کامل بررسی شده است. در سه شماره پیاپی از این مجله، مفهوم «انتظار» تبیین شده است: در یک شماره به رد شبهه «مرکز رابطه العالم الاسلامی» پرداخته است. این مرکز زیر نظر وهابیان فعالیت داشته و انتظار منجی را یک امر درون‌دینی به‌شمار آورده و این مفهوم را از افکار وارداتی خوانده است. (مکتب اسلام، ۱۳۵۵، ش ۷، ص ۷-۹)

در شماره دیگر، پیامدهای انتظار یک انقلاب جهانی را توضیح داده و انتظار را مبتنی بر دو عنصر نفی و اثبات تفسیر کرده است. عنصر نفی یعنی: همان بیگانگی با وضع موجود و اثبات خواهان وضع بهتر بودن. (مکتب اسلام، ۱۳۵۵، ش ۸، ص ۱۱)

در شماره‌ای هم از رهگذار مفهوم «انتظار»، دو مسئله از مخاطبان خواسته شده است: نخست. خودسازی فردی و سپس خودسازی اجتماعی. (مکتب اسلام، ۱۳۵۵، ش ۹، ص ۹)

«مهدی» در منابع اهل سنت نیز از مباحثی مطرح به‌شمار می‌رود که در این مجله به آن اشاره شده است.

در یکی از شمارگان مجله، ابتدا حدیث «الخلفاء بعدی اثنی عشر کلهم من قریش» مبنا قرار داده شده و با استناد به منابع روایی اهل سنت، مانند صحیح بخاری (جلد چهارم، کتاب الاحکام)؛ صحیح مسلم (ج ۲، کتاب الاماره)؛ و صحیح ترمذی و صحیح ابوداود، در تأیید این مطلب، به روایاتی اشاره شده است. (مکتب اسلام، ۱۳۴۶، ش ۱۱، ص ۷۴۷)

«جهان در دولت مهدی» عنوان مقاله‌ای است که از نگاه شیعه، فرادی ظهور را به تصویر کشیده و ملت‌های ضعیف و محروم را که مایوس از جوامع بین‌المللی هستند، به عدالت آن ایام وعده داده است (مکتب اسلام، ۱۳۴۷، ش ۱۲، ص ۴۷ و ۴۸).

در بحثی پیرامون «امام زمان علیه السلام و تکامل همه‌جانبه» دولت مهدوی و آرمان‌شهر شیعی را ترسیم کرده و از مخاطبان خود خواسته است با قدرت و استقامت، وظایف خود را انجام بربسانند؛ زیرا آینده با فتح و پیروزی همراه است. (مکتب اسلام، ۱۳۴۲، ش ۴، ص ۱۵-۱۸)

مفهوم «انتظار» دربردارنده مفاهیم پرشمار انقلابی است. در بحثی با عنوان «درباره انتظار»، به حالت انتظار شخص منتظر اشاره کرده و آمادگی برای یک انقلاب اسلامی در او ایجاد نموده است. مفاهیمی مانند تقوا، پاکدامنی، عدالت و راستی از لوازم انتظار به‌شمار آمده‌اند. (مکتب اسلام، ۱۳۴۳، ش ۳، ص ۱۷)

در مقاله‌ای با عنوان «چرا امام زمان علیه السلام از نظرها پنهان است؟» با الهام از احادیث وارد شده در ارتباط با مفهوم «غیبت» و شرایط آن دوره، به رد کنش‌های سیاسی و اقتصادی کشورهای بزرگ با عنوان «استعمار» پرداخته و مفهومی را به نام «انقلاب فرهنگی» با شاخص‌هایی عام در تمام سطوح اجرایی کشور پردازش کرده است. (مکتب اسلام، ۱۳۴۷، ش ۶، ص ۲۳-۴۵)

انگاره «مهدویت» در باور شیعه جایگاه برجسته‌ای دارد. به همین علت، از این مفهوم برای مرزبندی عقیدتی و باورمندکردن جامعه برای فردایی بهتر، بیشترین بهره را برده است.

۲-۳-۳. علم امام

از مسائل چالش‌برانگیز در مذهب شیعه، نگره «علم امام» و حدود آن بوده که دیدگاه‌های مختلفی درباره آن بیان شده است. برخی محدوده علم امام را گسترده دانسته‌اند، به گونه‌ای که جمیع معارف و دانستنی‌های الهی را شامل می‌شود که از راه الهام و قوه قدسیه خداوند به او عطا کرده است. (مظفر، ۱۳۷۵، ص ۸۳)

برخی دیگر علم امام را از جنس علم حضوری دانسته‌اند. (طباطبائی، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۲۳۷) این مفهوم در مجله مکتب اسلام دوبار تکرار شده است:

در شماره نخست به نفی علم اکتسابی در ارتباط با پیامبر صلی الله علیه و آله و امامان معصوم علیهم السلام که از راه اجتهاد به دست آید، اشاره کرده و مستند به سوره نجم، مدرک گفتار پیامبر صلی الله علیه و آله را وحی

خواننده و این موضوع را درباره امامان معصوم علیهم‌السلام نیز جاری دانسته است. (مکتب اسلام، ۱۳۴۲، ش ۴، ص ۲۸)

در شماره دوم نیز منحصرأ به گستره علم امیرالمؤمنین علیه‌السلام اشاره نموده است. بدین‌سان ایشان را عالِم بر تمام حقایق و رخدادها برشمرده و برای مثال، پیشگویی ایشان درباره قوم مغول را ذکر کرده است. (مکتب اسلام، ۱۳۴۶، ش ۵، ص ۳۳۵)

رویه مجله مذکور در حوزه علم امام، نشانگر آن است که در پی نهادینه ساختن انگاره علم نامحدود امام بوده و این اندیشه را در میان مخاطبان خود ترویج کرده است؛ زیرا در برابر عقیده مزبور، دو باور دیگر وجود داشته است که برخی محدود بودن علم امام (طوسی، ۱۴۰۶ق، ص ۳۱۰؛ شریف مرتضی، ۱۴۱۱ق، ص ۴۲۹) و برخی نیز نظریه «توقف» (انصاری، ۱۴۳۲ق، ص ۱۳۴) را مطرح ساخته‌اند.

۳-۳-۳. جبر و اختیار

نگره «جبر و اختیار» در مجله مکتب اسلام دوبار در سال ۱۳۴۲ در دو شماره تکرار شده که در هر دو مورد دیدگاه شیعه در این باره برجسته شده است. «جبر و اختیار» از مهم‌ترین مباحث کلامی شیعه به‌شمار می‌رود که ناظر بر رهنمودهای امامان شیعه علیهم‌السلام، دیدگاه مستقلى برای آن ارائه شده که مفهوم «الامر بین الامرین» دال بر نظریه شیعه در این باب است. (حلی، ۱۴۳۷ق، ص ۷۰؛ برنجکار، ۱۴۰۲، ص ۶۹)

در بحثی با عنوان «بر سر دوراهی جبر و اختیار» نظریه طرفداران هر یک از این دو مفهوم نقد و بررسی شده و در پایان، از سیره امیرالمؤمنین علیه‌السلام که از اصل «فطرت» در تبیین جبر و اختیار بهره گرفته، سخن به میان آمده است. (مکتب اسلام، ۱۳۴۲، ش ۵، ص ۱۸-۲۰)

در شماره‌ای دیگر، از «عواقب خطرناک جبر و تفویض» برحذر داشته و انکار اصل «عدالت»، به‌هم ریختن اساس اخلاق و تشویق به تنبلی را رهاورد جبر و محدود ساختن قدرت خداوند دانسته و شرک و بی‌نیازی از خدا را نتیجه عقیده «تفویض» به‌شمار آورده و در پایان، نظریه شیعه را راه بدون خطر دانسته و «الامر بین الامرین» را تبیین نموده است.

(مکتب اسلام، ۱۳۴۲، ش ۶، ص ۱۷-۲۰) بدین‌روی با ترویج بینش خاص شیعی، علاوه بر شناساندن این مفاهیم، به اشکالات مطرح‌شده پاسخ گفته که نوعی مرزبندی از آن نتیجه گرفته می‌شود.

نتیجه‌گیری

استفاده از مفاهیم شیعی در مجله مکتب اسلام، با اهداف مشخص و در چارچوب جریانی نظام‌مند صورت گرفت که توسط اندیشورانی هدایت می‌شد که با تأمل در مسائل اسلامی - شیعی، به دنبال پی‌ریزی ساختاری نو در فضای سیاسی و فرهنگی جامعه قبل از انقلاب اسلامی بودند.

این مجله با ارائه طرحی هدفمند و آموزش‌محور، گفتمانی مبتنی بر مفاهیم شیعی مطرح کرد که به برجسته‌سازی مضامین انقلابی شیعی با بهره‌گیری از داده‌های تاریخی و عقیدتی پرداخت. مجله مزبور با ارائه چهارچوبی خاص، به تبیین گزاره‌های اسلامی با رویکرد شیعی، ترسیم مرزبندی‌های معرفتی، و تقویت هویت شیعی اقدام کرد. در مقایسه با دیگر نشریات حوزوی، رویکرد محتاطانه و صبورانه این مجله به تقویت و گسترش بینش شیعیانه مدد رسانده است.

این پژوهش با تلفیقی از رویکردهای کمی و کیفی، ابتدا مفاهیم پربسامد و مضامین کم‌تکرار را استخراج کرد و سپس در سه مؤلفه مشخص، داده‌های کمی را تحلیل نمود.

بررسی محتوای مجله مکتب اسلام نشان می‌دهد تکرار مفاهیم شیعی، به‌مثابه یک ابزار تغییر و تحول گرفته شده و به‌منزله راهکارهایی برای برون‌رفت از بن‌بست‌های سیاسی و اجتماعی ارائه گردیده است. در این زمینه، آموزش گزاره‌های کلامی و تاریخی برای تثبیت باورهای شیعی و ارتقای درک مخاطبان از عناصر اصلی هویت شیعی دنبال شده است. جریان‌سازی مستمر با بهره‌گیری از تکرار مفاهیم شاخص و پرتکرار، همراه با مضامین کم‌بسامد، چهارچوبی جامع و متناسب با شرایط سیاسی - اجتماعی زمانه را ترسیم کرده است.

این روند را می‌توان به سه دوره اصلی تقسیم کرد:

دوره نخست. سال‌های ابتدایی دهه چهل: در این دوره، قدرت حکومت مانع از انعکاس منسجم مفاهیم شیعی در مطبوعات می‌شد. به همین علت، این مفاهیم به صورت پراکنده و با سطح توجه اندک بازتاب یافته‌اند. در این مقطع، مهم‌ترین گزاره‌های عقیدتی و تاریخی شیعه، بدون پرداخت عمیق منتشر شده‌اند.

دوره دوم. اواخر دهه چهل و اوایل دهه پنجاه: در این دوره، چهارچوب‌سازی و شکل‌دهی مفاهیمی مانند «حکومت اسلامی»، «علل قیام‌های مهم شیعی» (مانند عاشورا)، و «وجوه کارکرد سیاسی نهاد امامت» آغاز شد. این مقطع زمینه‌ساز برجسته‌کردن ابعاد اجتماعی و سیاسی اندیشه شیعی در مطبوعات بود.

دوره سوم. سال‌های منتهی به انقلاب اسلامی: در این دوره، مفاهیم شیعی انقلابی با صراحت بیشتری در قالب ابزارهای هنری ارائه شدند. همچنین بر گزاره‌هایی همچون «تقیه» که در شرایط بحرانی مجوز اجرا پیدا می‌کنند، تأکید گردید.

تلاش برای دفاع از عقاید شیعه، منجر به ترسیم حدود بینش امامیه شد، که یکی از رویکردهای مستمر مجله مزبور محسوب می‌شود و همچنان ادامه دارد. در این زمینه، مفاهیم چالش‌برانگیزی مانند «حدود علم امام» موضوع بحث قرار گرفته‌اند. از میان سه نظریه موجود در این زمینه، رویکردی پذیرفته شده است که کمترین اختلاف را با دیدگاه‌های دیگر فرق اسلامی دارد. نگره برآمده از مفهوم «جبر و اختیار» با عنوان «الامر بین الامرین» یکی از مفاهیم متمایزکننده شیعه امامیه از دیگر مذاهب اسلامی محسوب می‌شود.

در نهایت، می‌توان گفت: مجله درس‌هایی از مکتب اسلام همواره رویکردی شیعیانه در انتقال مفاهیم خود داشته است. این مجله با پی‌ریزی و تثبیت یک منظومه گفتمانی مستقل، در جهت تقویت هویت شیعی و بازنمایی مفاهیم شیعیانه فعالیت کرده است.

منابع

۱. آیندگان (۱۳۴۶). ش ۵.
۲. امین، محسن (۱۴۰۶ق). مقدمه اعیان الشیعه. بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.
۳. امینی، عبدالحسین (۱۴۱۶ق). الغدير فی الكتاب و السنة و الادب. قم: مرکز الغدير للدراسات الاسلامیه.
۴. انصاری، مرتضی (۱۴۳۲ق). فرائد الاصول. قم: مجمع الفکر الاسلامی.
۵. برنجکار، رضا (۱۴۰۲). آشنایی با فرق و مذاهب اسلامی. قم: مؤسسه فرهنگی طه، کتاب طه.
۶. جعفریان، رسول (۱۳۸۲). جریان‌ها و سازمان‌های مذهبی، سیاسی ایران (۱۳۲۰-۱۳۵۷). تهران: مؤسسه فرهنگی دانش و اندیشه.
۷. جعفریان، رسول (۱۳۷۳). میراث ایران اسلامی. ج ۷. قم: کتابخانه آیه‌الله مرعشی نجفی.
۸. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۸). نسیم اندیشه؛ پرسش‌ها و پاسخ‌ها. قم: اسراء.
۹. حقوقی، عسکر (۱۳۵۳). مذهب تشیع و آرمان‌های ملی ایرانیان. تهران: نقش جهان.
۱۰. حللی، حسن بن یوسف (۱۴۳۷ق). کشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد. تصحیح جعفر سبحانی. قم: مؤسسه الامام الصادق (ع).
۱۱. درس‌هایی از مکتب اسلام (۱۳۴۲). س ۵، ش ۶.
۱۲. _____ (۱۳۴۳). س ۶، ش ۳.
۱۳. _____ (۱۳۴۵). س ۸، ش ۳.
۱۴. _____ (۱۳۴۶). س ۹، ش ۵.
۱۵. _____ (۱۳۴۶). س ۹، ش ۱۱.
۱۶. _____ (۱۳۴۷). س ۱۰، ش ۲۸.
۱۷. _____ (۱۳۴۷). س ۱۰، ش ۹.
۱۸. _____ (۱۳۴۸). س ۱۱، ش ۴.
۱۹. _____ (۱۳۴۹). س ۱۲، ش ۲.
۲۰. _____ (۱۳۵۰). س ۱۳، ش ۴۹.
۲۱. _____ (۱۳۵۲). س ۱۵، ش ۱۲.
۲۲. _____ (۱۳۵۳). س ۱۶، ش ۳.
۲۳. _____ (۱۳۵۴). س ۱۷، ش ۶.
۲۴. _____ (۱۳۵۵). س ۱۸، ش ۷.

۲۵. _____ (۱۳۵۵). س ۱۸، ش ۸.
۲۶. _____ (۱۳۵۵). س ۱۸، ش ۹.
۲۷. _____ (۱۳۵۶). س ۱۹، ش ۷.
۲۸. _____ (۱۳۵۷). س ۲۰، ش ۲.
۲۹. _____ (۱۳۵۷). س ۲۰، ش ۳.
۳۰. _____ (۱۳۵۷). س ۲۰، ش ۶.
۳۱. سبحانی تبریزی، جعفر (۱۳۸۷). دانشنامه کلام اسلامی. قم: مؤسسه امام صادق (ع).
۳۲. شریف رضی، سید مرتضی علم‌الهدی (۱۴۱۱ق). الذخیره فی علم الکلام. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
۳۳. صالحی نجف‌آبادی، نعمت‌الله (۱۳۸۷). شهید جاوید. تهران: امید فردا.
۳۴. طباطبائی، سید محمدحسین (۱۳۸۷). مجموعه رسائل. تصحیح هادی خسروشاهی. قم: بوستان کتاب.
۳۵. طبرسی، حسن بن علی (۱۳۷۶). تحفة الابرار فی مناقب ائمة الاطهار. تهران: میراث مکتوب.
۳۶. طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۶ق). الاقتصاد فیما يتعلق بالاعتقاد. بیروت: دارالاضواء.
۳۷. عسکری، مرتضی (۱۳۷۸). سقیفه، قم: دانشکده اصول دین.
۳۸. عنایت، حمید (۱۳۹۸). اندیشه سیاسی در اسلام معاصر. ترجمه بهاء‌الدین خرمشاهی. تهران: خوارزمی.
۳۹. فرامرزی، عبدالرحمن (۱۳۴۹). زبان مطبوعات. به کوشش رحیم سعیدی. تهران: ابن‌سینا.
۴۰. قادری، حاتم (۱۳۹۹). اندیشه سیاسی در اسلام و ایران. تهران: سمت.
۴۱. قزوینی، عبدالجلیل (۱۳۹۹ق). نقض. تصحیح جلال‌الدین محدث ارموی. تهران: انجمن آثار ملی.
۴۲. محمدی مهر، غلامرضا (بی‌تا). روش تحلیل محتوا. تهران: گنجینه علوم انسانی، دانش نگار.
۴۳. مظفر، محمدرضا (۱۳۷۵). مسائل اعتقادی از دیدگاه تشیع. ترجمه محمد محمدی اشنهاردی. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۴۴. معروفی، یحیی و یوسف‌زاده، محمدرضا (۱۳۸۸). تحلیل محتوا در علوم انسانی. همدان: سپهر دانش.
۴۵. ملایی توانی، علیرضا (۱۳۸۹). زندگینامه سیاسی آیت‌الله طالقانی. تهران: نی.
۴۶. یعقوبی، احمد بن اسحاق (۱۳۸۲). تاریخ یعقوبی. ترجمه محمدابراهیم آیتی. تهران: علمی و فرهنگی.